

УДК 39+316.74]:299.572(477)

Валентин Кузнецов
(Одеса)

НЕОЯЗИЧНИЦТВО В УКРАЇНІ ЯК ЕТНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА: ОГЛЯД ІНТЕРПРЕТАЦІЙ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена проблемі етнологічної інтерпретації неоязичництва на теренах сучасної України у світлі історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. До уваги взято як цілісні концепції, так і окремі погляди на проблему в науковій та навчальній літературі. Здійснено спробу типологізувати існуючі на 2012 рік підходи та наукові інтерпретації явища, яке досліджується.

Ключові слова: неоязичництво, проблема наукової інтерпретації, етнологія релігії, трансформації етнокультури.

Статья посвящена проблеме этнологической интерпретации неоязычества в современной Украине в свете историографии конца ХХ – начала ХХІ вв. Принимаются во внимание как целостные концепции, так и одиночные точки зрения на проблему в научной и учебной литературе. Предпринято попытку создать типологию существующих на 2012 год подходов и научных интерпретаций исследуемого явления.

Ключевые слова: неоязычество, проблема научной интерпретации, этнология религии, трансформации этнокультуры.

This article is devoted to the problem of ethnological interpretation of Neopaganism in modern Ukraine in the light of the late ХХth – early ХХІst historiography. Both the integral conceptions and the particular views on the topic existing in scientific and educational literature are taken into account. The author tries to create a typology of approaches and scientific interpretations of Neopaganism being formulated till 2012.

Keywords: Neopaganism, problem of scientific interpretation, ethnology of religion, transformations of ethnic culture.

Неоязичництво як соціокультурне явище з досить довгим рядом історичних передумов [26, с. 148–168] з'являється паралельно у фокусі громадського життя багатьох країн Європи, починаючи із середини ХХ ст. Будучи явищем неоднозначним і багатоаспектним, воно поступово привернуло увагу дослідників різних профілів – релігієзнавців, філософів, культурних антропологів, етнологів тощо. До сьогодні сформовано велику історіографічну базу, присвячену неоязичництву в Європі, на пострадянському просторі, в Україні зокрема. Найповніший історіографічний огляд із загальнофілософських позицій здійснила І. Міхеєва [16], численні дисертаційні студії, про які йтиметься нижче, акцентували увагу на окремих аспектах вивчення.

Завданням нашого дослідження став огляд історіографічних позицій щодо неоязичництва в Україні як етнологічної проблеми, виокремлення найтипівіших характеристик і дискусійних моментів, а також аналіз авторських цілісних концепцій. Огляд охоплює праці не тільки українських, але й російських, і білоруських науковців, оскільки вони нерідко звертаються до порівняння чи сукупного вивчення російського та українського неоязичницьких рухів.

Згідно з дослідженнями Р. Шиженського, термін «неоязичництво» (Neopaganism) уперше було використано в ХІХ ст. стосовно художників прерафаелітського напрямку [27].

І. Міхеєва виокремлює три сучасні парадигмальні транскрипції цього терміна: релігієзнавчу, політологічну і культурно-філософську [16, с. 2–11]. Проте оскільки, за твердженням О. Гуцуляка, в Україні спостерігається поки що спалах лише релігійних форм неоязичництва (з політичними претензіями) [7, с. 8], зазвичай цей термін вживається здебільшого в релігієзнавчому, політологічному та етнологічному (співвідносно з проблемами націоналізму, трансформацій етнокультури, міжетнічних відносин) контекстах. З відповідних позицій вивчають і сам феномен.

Український неоязичницький (згідно із самоназвою – рідновірський) проєкт до середини 1980-х років розвивався переважно в діаспорі, де сприймався як актуальний ідеологічний фактор, однак самими представниками діаспори не ви-

вчався. Усі подробиці цього періоду його розвитку стали відомими завдяки дисертаційній роботі Т. Беднарчика, захищеній 2007 року, і монографії Г. Лозко, яку ми розглянемо далі. Підходячи до вивчення неоязичництва загалом з релігієзнавчих позицій, Т. Беднарчик акцентував увагу також на спільній для всіх діаспорних течій «сакралізації України, українського етносу та його мови», виробленні певного етнічного міфу [4, с. 5–6].

Релігієзнавчу школу вивчення українського неоязичництва наприкінці 1990-х років започаткував доктор філософських наук А. Колодний. У своїй монографії він сформулював її основні позиції як поширені вказівки на 1) неоднорідний характер руху; 2) поширення його серед міської національно свідомої інтелігенції; 3) штучність реконструкції неоязичницького світогляду через перерваність віросповідної традиції [12, с. 50, 69]. Дослідники школи вагаються між віднесенням рідновірства до нових релігійних течій (далі – НРТ) [2, с. 257; 18, с. 32; 22, с. 212] і визнанням його як етнічної релігії (таку позицію, зокрема, відображає колонка «Етнічні релігії» в журналі Української асоціації релігієзнавців «Релігійна панорама» [9, с. 101]) або ж навіть прийняттям неоязичницького концепту «природних» і «штучних» релігій [11, с. 7; 12, с. 53]. У рамках цієї школи розробляється типологія неоязичницьких течій, концептуальна диференціація рідновірства (як ширшого релігійного феномену) і власне неоязичництва (як вузкого) [3, с. 223]. Для етнолога цікавою є загальна позиція школи стосовно того, що рідновірство є позитивним світоглядом для актуалізації національної свідомості, збереження української етнічності тощо. Глибокий зв'язок конфесійної та етнічної ідентичностей в українських рідновірів проаналізовано у статтях Д. Базики [3, с. 227].

У 2002 році на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. Тупик захистила першу в Україні дисертацію, присвячену, зокрема, і рідновірству. Більша частина дослідження стосувалася пережитків дохристиянського світогляду і практик українців упродовж 1990-х років, однак останній розділ уже містить аналіз причин поширення неоязичництва в цей самий період. Дослідниця зауважила, що «їхня [неоязичників. –

В. К.] діяльність має важливе значення для збирання, класифікації та впровадження в життя стародавніх звичаїв та обрядів, сприяючи таким чином збереженню духовних надбань» [25, с. 12–13].

У 2005 році дисертаційну роботу на тему неоязичництва захистив О. Гуцуляк. Науковець підтримав широке інтегральне розуміння неоязичництва у філософії, зокрема як «парадигми свідомості суб'єкта культурно-цивілізаційного процесу у ХХ столітті» [6, с. 64–68], котра здійснює пошук «Великого Стилю» життя через «відродження можливих, але не реалізованих [західною. – В. К.] цивілізацією проектів» [7, с. 9]. Для нашого вектора дослідження важлива його концепція етнопсихологічної актуальності сучасної форми неоязичницького дискурсу для українців, оскільки вона, на думку О. Гуцуляка, відповідає інтровертивному українському менталітету й характерному архетипу «гієрогамії» – «прагненню до священного шлюбу» [7, с. 14–15].

У 2007 році дисертацію на здобуття ступеню доктора філософських наук захистила Г. Лозко. Пізніше ця праця лягла в основу її монографії «Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс». Авторка, яка є провідником Об'єднання рідновірів України, розглядає українське неоязичництво в рамках концепції етнічної релігії – «автохтонної системи світогляду, культів та обрядовості певного народу», як її сучасну форму [15, с. 119]. Дослідниця заперечує перерваність язичницької традиції: на її думку, спадкоємність була відновлена рідновірами шляхом 1) пригадування окремими представниками народу колективного досвіду своїх предків і 2) подальшого очищення етнографічної спадщини від християнських нашарувань (збереженості язичницьких елементів у побутовому синкретизмі традиційної культури українців була присвячена її перша дисертація), а також 3) утілення її в обрядову практику [14, с. 37, 266–267]. Українське неоязичництво Г. Лозко вважає складовою загальноєвропейського «етнорелігійного ренесансу», котрий, на її переконання, є захисною реакцією від процесів глобалізації та розмивання етнічних ідентичностей [14, с. 7–10].

Досить цікаво в цьому контексті зазначити, що деякі зарубіжні вчені також роз-

глядають неоязичництво як відповідь на глобалізаційні тенденції, однак водночас і як діалектичну складову самого глобалізаційного дискурсу [13, с. 565–566].

Серед останніх дослідників феномену неоязичництва в Україні можна згадати І. Окороківу, яка досліджує соціальний, етнічний склад неоязичницьких громад в Україні, а також пов'язує проблему регіонального поширення неоязичництва, зокрема, і з етнічними факторами [19, с. 139].

Автор підручника для студентів ВНЗ «Українська етнологія» Б. Савчук розглядає рідновір'я як «своєрідне поєднання етнонаціональних і етнорелігійних течій». Можна зафіксувати при цьому наявність окремих рідновірських кліше, уведених у текст підручника (наприклад, етимологія «православ'я» від «Прави» як найвищої сфери буття та імені богині Слави) [24, с. 479, 489].

Проблему часу появи неоязичництва (одну з найбільш дискусійних в історіографії) в українському варіанті більшість авторів вирішує за фактом постановки перших сформульованих ідей (1930-ті рр.) або перших віросповідних організацій (1960–1970-ті рр.). О. Гуцуляк і Г. Лозко, розглядаючи цю проблему в європейському масштабі, розпочинають відлік з кінця ХІХ ст., пов'язуючи з неоромантизмом, ідеями консервативної революції, пізніше – з «новими правими» [7, с. 14; 14, с. 103–118].

Російські науковці звертають увагу на неоязичництво приблизно в той самий час, що й українські, – у середині 1990-х років, однак дослідження більшості з них до сьогодні мають кардинальні відмінності у своїй позиції. Справа в тому, що російське неоязичництво від початку свого організаційного оформлення (зазвичай називають товариство «Пам'ять» і угруповання, пов'язані з О. Добровольським) тісно перепліталось з російським етнічним націоналізмом, і там, де українські релігієзнавці бачили «позитивний вплив на національну свідомість», низка російських побачили сумнівну «квазірелігію ксенофобії» [20]. Характерні формулювання було подано в одній з найвідоміших статей зазначеної тематики московського етнолога В. Шнірельмана: «Под неоязычеством следует понимать общенациональную религию, искусственно создаваемую городской интеллигенцией из фрагментов древних локальных веро-

ваний и обрядов с целью “возрождения национальной духовности”», «неоязычество является сферой деятельности городской, сильно секуляризованной интеллигенции, которая воспринимает религию прежде всего как ценное культурное наследие» [29, с. 3–4]. До того ж ця інтелігенція у своїх конструктах виявляє себе «далекой от гуманитарных наук и поэтому незнакомой со спецификой гуманитарного знания» [30], хоча А. Прокоф'єв стверджує, що більшість неоязичників – це саме громадяни з вищою гуманітарною освітою [21]. В. Шнірельман звертає основну увагу також на історичні та етногенетичні міфи неоязичників, а перспективи неоязичницького руху вбачає в перенесенні акценту з «культивирования ксенофобии» на «экологическую безопасность, феминистские идеи и раскрепощение человека от чрезмерного пресса современной массовой культуры» [30]. Цей дослідник є також упорядником збірки праць «Неоязычество на просторах Евразии», що вийшла друком 2001 року. У 2012 році В. Шнірельман видав авторську монографію «Русское родноверие: неоязычество и национализм в современной России» [31].

Релігієзнавець Б. Фаліков 1999 року здійснив спробу широкого філософського аналізу витоків російського та європейського неоязичництва від доби романтизму, а щодо перспектив його в етнополітичних тенденціях сучасності дійшов характерного невтішного висновку: від національно-культурної самотності один крок до природно-біологічної виключності [26, с. 166]. Утім, уже згадуваний В. Крутоус різко критикував його за обмеженість джерелознавчої бази [13, с. 574].

Для етнологів важливішими є дослідження поміркованішої групи російських дослідників, серед яких першим заявив про себе О. Асеев, захистивши 1999 року дисертаційну роботу на тему язичництва. Науковець вказує на «глубокую укоренённость языческих представлений в сознании россиян», а завданнями неоязичницького руху, як і низка українських дослідників, вважає актуалізацію етнічності, відстоювання специфіки її культури та менталітету, ідеї «особливого [самотнього. – В. К.] шляху» нації [1, с. 7].

Невелику наукову школу з вивчення неоязичництва створив у Санкт-

Петербурзі О. Гайдуков, який у своїй дисертації (2000) вказав на основні помилки попередніх (у тому числі перерахованих вище) дослідників [5, с. 6]. Окремі розділи дисертації присвячено семіотичним аспектам неоязичницької ідеології, обрядовості та культовим місцям, що безпосередньо належить до сфери досліджень етнографії. Його учні дотримуються цього підходу у своїх дослідженнях, розглядаючи неоязичництво як одну із сучасних субкультур.

Окремий, суто етнологічний, погляд на розглядувану проблему було розроблено співробітниками Центру цивілізаційних і регіональних досліджень Інституту Африки РАН, зокрема А. Мосейко та О. Кавікінін. Так, А. Мосейко інтерпретує неоязичництво як фактор етнічної мобілізації, етнічна ідентичність у якому є засобом компенсації кризи ідентичності, викликані втратою цілісного радянського світогляду [17, с. 42, 44]. О. Кавікінін 2006 року захистив дисертацію, а роком пізніше на її основі було видано монографію в серії «Образы світу» Інститутом Африки РАН. Дослідник, ґрунтуючись на методології конструктивізму, намагається типологізувати варіанти етнічних ідентичностей, які формуються у прибічників рідновір'я (у висновках такими двома варіантами є відповідно інтолерантно-ксенофобська і толерантна). Заслугує на увагу досвід інтерпретації образу світу неоязичників в аспектах актуальних опозицій («Ми» і «Вони»), шляхів сакралізації історії, розуміння простору і часу як таких, аналіз образу Лідера [10].

Одним із сучасних російських дослідників, що займається вивченням неоязичництва як етнологічної проблеми, є Р. Шиженський. Він досить послідовно обґрунтовує неетичність використання терміна «неоязичництво», замість якого пропонує вживати «indigenous religions» або «нативізм» [27]. До наукового доробку науковця належать здебільшого аналітичні праці з неоязичницької міфології [28].

Нарешті, варто згадати про позицію щодо розглядуваного питання дещо одіозного, але знаного філософа й культуролога О. Дугіна. У своєму курсі лекцій з етносціології він зараховує неоязичництво до «етносимулякрів», маючи на увазі його імітаційну, вторинну сутність сто-

совно до історичного язичництва, з яким воно, утім, не має генетичного і знакового зв'язку [8, с. 34]. Показово, що О. Гуцуляк і творчість самого О. Дугіна відносять до одного з філософських проявів неоязичництва [7, с. 4], що зайвий раз підкреслює варіативність можливих концепцій щодо цього явища.

Розглянувши основні етнологічні інтерпретації неоязичництва, можемо дійти висновків стосовно окреслених завдань.

По-перше, спільними положеннями для більшості дослідників є: визнання неоязичництва актуальним явищем для Східної Європи і України зокрема кінця ХХ – початку ХХІ ст.; відзначення провідної чи навіть тотальної ролі інтелігенції (щодо того гуманітарна вона, технічна чи творча – погляди різняться); вказівка на перерваність реальної язичницької традиції; вказівка на зв'язок рідновір'я з актуалізацією / мобілізацією / конструюванням етнічності.

По-друге, суперечливими в історіографії залишаються такі моменти:

1) доцільність використання терміна «неоязичництво» (альтернативні варіанти: сучасне язичництво, «indigenous religions», нативізм);

2) датування генезису українського чи східноєвропейського неоязичництва загалом (від доби романтизму, з кінця ХІХ ст. чи безпосередньо від 1970–1980-х рр.);

3) однорідність (до нівеляції особливостей українського та північноамериканського неоязичництва при аналізі [23, с. 172]) чи неоднорідність явища;

4) ступінь зв'язку з націоналістичними рухами (питання порушують здебільшого російські дослідники, причому терміни «націоналізм» і «ксенофобія» подекуди вживають як синоніми).

По-третє, можемо виокремити низку авторських концепцій розуміння неоязичництва: як «парадигми свідомості культурно-цивілізаційного суб'єкта ХХ ст.» (О. Гуцуляк); складової «етнорелігійного ренесансу» (Г. Лозко); феномену націоналістичного дискурсу (В. Шнірельман, Б. Фаліков); окремої субкультури з релігійними та квазірелігійними рисами (О. Гайдуков); спроби конструювання нових проектів на базі вже існуючих етнічних ідентичностей (О. Кавікін); різновиду «indigenous religions» (Р. Шиженський); «етносимулякрів» (О. Дугін).

Зауважимо також, що загалом етнологічним аспектам неоязичництва на теренах Східної Європи присвячено більше досліджень у Росії, до того ж більшість із них опубліковано в межах 1999–2001 років, причинам чого можна присвятити окрему історіографічну студію.

Література

1. *Асеев О. В.* Язычество в современной России: социальный и политический аспекты : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.06 / РАГС при Президенте РФ. – М., 1999.

2. *Базик Д.* Неоязичництво в сучасних релігійних пошуках українців // Релігія – Світ – Україна / за ред. А. Колодного, Л. Филипович. – К., 2011.

3. *Базик Д.* Українське рідновірство та неоязичництво: проблеми диференціації та самоідентифікації // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України / за ред. Л. Филипович. – К., 2009.

4. *Беднарчик Т. Р.* Український рідновірський релігійний рух у діаспорі ХХ століття : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.11 / Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. – К., 2007.

5. *Гайдуков А. В.* Идеология и практика славянского неоязычества : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.06 / РГПУ им. А. И. Герцена. – С.Пб., 2000.

6. *Гуцуляк О. Б.* Неоязичництво другої половини ХХ сторіччя як парадигма свідомості суб'єкта цивілізаційно-культурного процесу // Людина і політика. – К., 2000. – № 3.

7. *Гуцуляк О. Б.* Неоязичництво як світоглядне явище (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. философ. наук : 09.00.05 / ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2005.

8. *Дугин А. Г.* Этносоциология. Учебно-методический комплекс. – М. : МГУ, 2010.

9. Етнічні релігії // Релігійна панорама. – К., 2001. – № 8–9.

10. *Кавыкин О. И.* «Родноверы». Самоидентификация неоязычников в современной России. – М., 2007.

11. *Колодний А. М.* Рідна Українська Національна Віра. – К. : Світ знань, 2002.

12. *Колодний А. М.* Україна в її релігійних виявах. – Л. : Сполом, 2005.

13. *Крутоус В. П.* Эстетика и время. – С.Пб. : Алетейя, 2012.

14. *Лозко Г. С.* Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. – Х. : Див, 2006.

15. *Лозко Г. С.* Українське народознавство. – К. : Артєк, 2006.

16. *Михеева И. Б.* Феномен неоязычества: обзор основных исследовательских парадигм. – Минск, 2003.
17. *Мосейко А. Н.* Кризис идентичности: мифологизация процесса (Россия и Африка – сравнительный анализ) // Человек, этнос, культура в ситуациях общественных переломов. Материалы докладов VIII Международной конференции африканистов. – М., 2001.
18. Нетрадиційні релігійні та містичні культи України / за заг. ред. В. В. Остроухова. – К., 2003.
19. *Огорокова І. Г., Ігнатуша О. М.* Особливості регіонального поширення нетрадиційних релігій та неоязичництва в сучасній Україні // Наукові записки історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXII.
20. *Прибыловский В.* Русское неоязычество – квазирелигия национализма и ксенофобии // Политическая ксенофобия. Радикальные группы, представления лидеров, роль Церкви. – М. : Панорама, 1999.
21. *Прокофьев А. В.* Современное славянское неоязычество (обзор) [Электронный ресурс] // Энциклопедия современной религиозной жизни России. – Режим доступа : www.avatargroup.ru.
22. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996.
23. *Рогатін В. М.* Модифікації язичництва в сучасному неоязичництві // Історичний архів. Наукові студії / ЧДУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2012.
24. *Савчук Б.* Українська етнологія. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004.
25. *Тупик О. О.* Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 07.00.01 / КНУ ім. Т.Шевченка. – К., 2002.
26. *Фаликов Б. З.* Неоязычество // Новый Мир. – М., 1999. – № 8.
27. *Шиженский Р. В.* К вопросу о терминологии славянских вариаций «indigenous religions» [Электронный ресурс] // Центр Востока и Запада. – Режим доступа : www.mesoeurasia.org.
28. *Шиженский Р. В.* Неоязыческий миф: структура и определение // Религия и общество. – Могилев, 2009. – Ч. 4.
29. *Шнирельман В. А.* Неоязычество и национализм. Восточноевропейский ареал // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М. : ИЭА РАН, 1998. – № 114.
30. *Шнирельман В. А.* От «советского народа» к «органической общности»: образ мира русских и украинских неоязычников // Славяноведение. – М., 2005. – № 6.
31. *Шнирельман В. А.* Русское родноверие: неоязычество и национализм в современной России. – М. : Издательство ББИ, 2012.

SUMMARY

This article is primarily a review of historiographical positions on the subject of Neopaganism in Ukraine as an ethnological problem by distinguishing the most typical features and controversial moments, and also by analyzing the auctorial holistic concepts. The review is undertaken in accordance with importance of this or that historiographical aspect, and partially – by the chronological principle.

In such a way, among others, we consider the coverage of the following moments in the historiography: origin of the term *Neopaganism* and the main kinds of its usage according to the Ukrainian realities; Neopaganism in the context of the global processes; time of appearance of Ukrainian *Ridnoviry* (Native Faith) movement and its activity in the Ukrainian Diaspora; attention to the ethnological problems by Ukrainian scientific school of religious studies of Neopaganism; theses of O. Tupyk, O. Hut-suliak, H. Lozko; and modern research of Neopaganism in Ukraine.

The article can be divided for convenience into two thematical sets. The first of them is devoted to the Ukrainian historiography (we have already recapitulated its content above), and the second one deals with the works of Russian and Byelorussian scholars (V. Shnirelman, I. Mikhieyeva, B. Falikov, O. Asieyev, O. Haidukov, O. Kavykin, R. Shyzhenskyi and others), since they also often apply to the comparison or combined investigation of the Russian and Ukrainian Neopagan movements.

The common theses for most researchers are as follows: recognition of Neopaganism as a topical phenomenon for Eastern Europe, and particularly for Ukraine; observing of leading or even a total role of the intellectuals within it; indication on a hiatus of the authentic Pagan tradition; indication on the connection of *Ridnoviry* (Native Faith) movement with actualization/mobilization/construction of ethnicity.

The controversial status in historiography is kept by the following moments: 1) expediency of the term *Neopaganism* usage (alternative variants: Modern Paganism, indigenous religions, nativism);

2) dating of origination of Ukrainian or East European Neopaganism on the whole; 3) homogeneity (up to levelling of the peculiarities of Ukrainian and North American Neopaganism while analyzing) or heterogeneity of the phenomenon; and 4) a degree of connection with nationalistic movements (this issue is brought up mainly by Russian researchers).

The article singles out a number of auctorial conceptions of comprehending Neopaganism: 1) as a *paradigm of consciousness of the XXth century cultural and civilizational subject* (O. Hutsuliak); 2) as a constituent of the *ethno-religious renaissance* (H. Lozko); 3) as a phenomenon of nationalistic discourse (V. Shnirelman, B. Falikov); 4) as a separate subculture with religious and quasi-religious features (O. Haidukov); 5) as an attempt to construct the new projects on the basis of now existing ethnic identities (O. Kavykin); 6) as a kind of indigenous religions (R. Shyzhenskyi); and 7) as the *ethno-simulacra* (O. Dugin).

Keywords: Neopaganism, problem of scientific interpretation, ethnology of religion, transformations of ethnic culture.